

М. Варшавська, Л. Пустовит
СИМВОЛИ ВІЧНОСТІ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ КОЛЕКЦІЇ “ЄВРЕЙСЬКЕ
СРІБЛО XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ.” МУЗЕЮ
ІСТОРИЧНИХ КОШТОВНОСТЕЙ УКРАЇНИ – ФІЛІЇ
НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)

Єврейські майстри-ювеліри подарували цивілізованому світові чудові в художньому відношенні культові предмети, значна кількість яких зберігається у Музеї історичних коштовностей України. За своїм значенням колекцію юдаїки можна віднести до унікальних збірок культових, ритуальних і синагогальних предметів. До останнього часу ці речі знаходилися в запасниках музею й лишалися невідомими широкому колу громадськості. Колекція налічує близько 400 предметів, що були виконані майстрами-ювелірами (золотарями), які проживали на території України і Росії у XVIII – на початку XX ст. Основу колекції становлять матеріали із збірки заснованого в Одесі 1917 р. колишнього Всеукраїнського музею єврейської культури ім. Менделя Мойхер Сфоріма, який припинив свою діяльність у 30-х рр., а також експонати Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка (нині Національний музей історії України). В 60-х роках ці матеріали надійшли до Музею історичних коштовностей України.

До синагогальних предметів колекції відносяться: сувій Тори – святині єврейського народу, що оздоблювалася короною Тори, різного роду світильники та інші предмети, що використовувались у богослужінні не тільки в синагогах, а й у побуті при здійсненні релігійних обрядів. Усі предмети прикрашалися рослинним і тваринним орнаментом, що ніс символічне навантаження. Народжені за часів сивої давнини й пов'язані з різними естетичними й етичними ідеалами, ці символи є невід'ємною складовою частиною традиційної культури, в тому числі художньої. Особливе місце у вивченні іудейських символів посідає Біблія. Нині група наукових працівників музею здійснює наукове дослідження цієї колекції. Завдяки майстерності музейних реставраторів експонати відновили свою красу та незрівнянність, що викликало великий інтерес до них як з боку української громадськості, так і фінської в 1991 р., й австрійської у 1993 р. (під час проведених виставок).

Найважливішою частиною релігійної служби в євреїв є читання Тори, а її священні сувої є найціннішим скарбом іудейської общини. Сувої Тори писалися на пергаменті, іноді їх виготовляли з тканини і розшивали срібними нитками. Срібло в євреїв цінувалося вище золота. З останнього виготовляли прикраси – торашилди, які іноді покривалися позолотою. Менора, або Семисвічник, робилася з чистого золота. Зображення його у колекції музею є на короні [інв. №

ДМ-7267]. Срібло, на думку стародавніх мудреців, було золотом, сонячні промені якого спрямовані в середину, а не на поверхню. Якщо золото символізувало духовну суть, то срібло представляло очищену та відроджену природу людини.

Сувої Тори прикрашалися “коронами Тори”, або “коронами закону”. Сам сувій накручувався на два валики чи стовпці. Верх валиків прикрашався короною, а іноді – рімонім, які будучи нерухомими заважали розгортати сувой. Тому їх замінили такими, що знімався. А корони надавалася велика пишність. Остання, очевидно, з’явилась у середні віки, форми її не були суворо визначеними. В Європі, наприклад, вона виглядала як королівська корона і створювали її одно-, дво- чи триярусною. Прикрасами для неї були карбовані фігурки тварин, птахів та рослинний орнамент. Верх валиків прикрашався й рімонім, що у перекладі з давньоєврейської означає “гранати”. Це – фрукт священної землі, символ достатку. “Каждый иудей должен быть полон добрых дел, как гранат зернами” [2].

Первісне призначення рімонім було чисто конструктивним: вони тримали сувій на стержні. Проте у середні віки в Європі останній набуває виду стилізованих мініатюрних дзвоників. Це пояснюється тим, що, очевидно, майстри, які проживали серед християн, зазнавали впливу витворів їх архітектури – дзвіниць, церковних шпилів, фортечних башт – і надавали деталям предметів іудейської культури аналогічні форми. До рімонім підвішували дзвоники, розташовуючи їх у мініатюрних дзвіницях. Звук їх сповіщав парафіян про наближення служителя синагоги із сувоєм Тори. Таким чином, рімонім являли собою несучу частину дзвоників.

До числа прикрас сувої Тори відносяться й торашилди. Вони навішувалися на сувой у вигляді табличок з висувною дощечкою посередині. Оскільки сувій священний і, крім біблійного тексту, в ньому нічого не можна писати, то дарителю, якщо він хотів стати відомим, нічого іншого не залишалось, як прикріпити до нього табличку зі своїм ім’ям. Торашилди майже завжди мають кишенюку з маленькими табличками, на яких викарбувані слова “субота” та назва свята, що вказує, котрі саме розділи з Біблії потрібно читати у його дні. Майже завжди на зовнішній стороні торашилда зображено дві колонки, що символізують “Древо життя”. Вони прикрашені зображенням птахів, тварин, рослинністю, а іноді – коштовним камінням.

В колекції музею є одна корона, прикрашена каменями (інв. № ДМ-7432). Як правило, їх мало бути дванадцять. Вони символізували: освіту, мудрість, любов, істину, справедливість, мир, рівновагу, покору, віру, силу, радість і перемогу. Така числова символіка в євреїв простежується й у назвах дванадцяти колін ізраїлевих. Дванадцять скибок хліба на столі в скинії символізують дванадцять місяців у році. Дванадцять каменів означають і знаки Зодіаку. А в

християн, наприклад, дванадцять означає чисельність апостолів. Але кожна з цих груп має певне окультне значення та вказує на певну божественну основу. Культом є й священний Ковчег, або Арон-ха-кодеш, або шафа (тева), у стіні синагоги обернена в бік Єрусалима, куди клали сувої Тори. У старовину тева була прикрашена зображенням квітів, дерев, птахів. Так же прикрашали указки, або “яди”. У колекції музею їх налічується близько 50.

Тора – це закон і читати її напам’ять не можна. Тому особа, що читає останню, повинна вимовляти текст слово в слово. Водити пальцем по пергаменту заборонено. Для цього й існує указка або “яд”. Вона, як правило, виготовлялася з металу, міцного дерева або кістки. Указка являє собою руку з витягнутим вказівним пальцем на стержні, іноді інкрустовану перламутром. Деякі з них з колекції музею виконані майстрами, які жили в Україні.

Менора, або Семисвічник, – це самий визнаний культовий предмет. Усі єврейські свята, включаючи суботу, освячуються вогнем свічок. У побуті її обов’язково запалює жіноча рука. Вогонь символізує “очищення”. Менора, або Семисвічник, – найважливіший предмет оздоблення синагоги. Цей свічник описаний Богом Мойсею на горі Сінай, зроблений з одного шматка чистого золота, щоб “... отразить единый Мир Эманации ... Он состоит из центральной оси Милости (Благоволения), правой и левой ветвей – Милосердия, и Суровости, десяти плюс одной Сефиротических позиций и двадцати двух украшений. Этот ритуальный предмет является схемой существования и должен быть созерцаем, равно как и используем в богослужении” [3]. Спочатку Менору було вміщено в храмі Соломона. У Біблії зазначено: “И сделай светильник из чистого золота, чеканный должен быть стебель его, чашечки его и цветы должны выходить из него” [4].

“Числа правлять світом” – не випадковий вислів Піфагора. Очевидно, число “сім” взято і для пояснення Семисвічника. Воно символізує духовну реальність природних речей та подій. У Каббалі – Книзі творіння – говориться, що Бог створив “воздух из духа, а в воздухе Он установил двадцать две буквы и звука. Три из них были основными, или “материями”, семь были двойными и двенадцать – простыми ... Семь двойных В, У, О, К, Р, Р, Ть – служат образцом, мягкости и твердости, силы и слабости. Семь двойных букв символизируют мудрость, богатство, плодородие, жизнь, силу, мир, покой и милосердие. Бог задумал, сделал, очистил, взвесил и перемешал семь двойных букв. Он создал из них семь планет Вселенной, семь ворот чувств в человеке, семь небес, семь земель, семь суббот... Следовательно, Он любил “семь” больше другого числа ...” [5]. “Сім” – число, що символізує не тільки повноту духовного життя, а й об’єднання духу і матерії, неба та землі, мікрокосмосу й макрокосмосу. А ще є сім періодів життя людини, сім кругів пекла, сім нот у музиці, сім смертних гріхів,

сім церковних таїнств, сім постів і покаянь... Семисвічник – символ чистоти, багатства, миру, спокою та милосердя. У відродженому Ізраїлі Семисвічник став гербом держави. Самим поширеним світильником є так звана ханукальна лампа. Вона використовується під час свята “Хануки”, або “Освячення”. Згідно з талмудичною традицією, воно встановлено в 165 р. до н.е. Іудою Маковієм й, очевидно, називається його ім’ям – “Свято Маковія”. Під час останнього відбувається освячення вівтаря, або очищення храму, і справляється воно вісім днів. Усе свято супроводжується процесіями з пальмовими гілками, ілюмінаціями та факельними процесіями. Пізніше “Хануки” встановився як свято “Вогнів”. Пальмові гілки – символ вічності – основний його атрибут й, очевидно, пов’язаний із символом країни. Цими гілками прикрашалися стіни і дзвіниці храмів, їх зображення були також і на могилах. Стіни та колони храмів прикрашалися й оливковими гілками, що неначе символізували безсмертя. З їхнього вічнозеленого листа робили вінки для царів. Подібні зображення у колекції музею знаходяться на торашилдах (інв. № ДМ-2128, 2089), на бсамімах (інв. № ДМ-7389, 7364, 7357) і келихах (інв. ДМ-7326, 7332, 7333). Серед експонатів представлено декілька ханукальних ламп, виконаних майстрами Польщі, Австро-Угорщини у ХІХ ст., до складу яких входили Україна та , зокрема, частина Закарпаття.

До ритуальних предметів відносяться й спеціальні скриньки, або шкатулки для зберігання ароматичних речовин – “бсаміми”, або “годеси” (згідно з єврейською назвою миртового куща). Існує прощальна молитва, що відділяє свята та Суботу від будніх днів. Невід’ємним атрибутом такої молитви є “бсамім”. У Книзі Зоар, де описане таємне єврейське вчення Каббала, автором якої вважають рабі Шимона бар Йохая, зазначається, що до єврея в суботу приходять додаткова душа, яка залишає його тіло з кінцем цього дня. Вона жаліє за цим, і, щоб її порадувати, вдихають аромат прянощів, що надають їй насолоду. Шкатулка, або “бсамім”, передавалася з рук у руки під час молитви. Вона має приємний запах зелені миртового куща. Стилізовані листя мирта – орнамент “бсамімів”, починаючи з VII–VIII ст., – приймають форми різних дзвіниць, фортець, веж, а в період готики – готичних архітектурних споруд. Їх творці прагнули зробити “бсаміми” у вигляді стін Єрусалима й вежі царя Давида. В Східній Європі у ХІХ ст. в них з’являються шпилі, прапорці, флюгери тощо. У колекції музею є кілька “бсамімів” (інв. №№ ДМ-7375, 7383, 7384, 7371). Деякі з них виконані майстрами, що мешкали на території України та Росії, й декором їх є рослинний орнамент і тварини.

“Закон Моисея”, або Тору, називають “Древо життя”. Останнє – це символ раю. Класичне “Древо життя” має потрійний поділ: верхня частина – гілки з дерев із зображенням птахів; середня – стовбур – зображення копитних тварин;

нижня – коріння дерев з плазунами та фантастичними тваринами. За допомогою “Древа життя” розрізняють основні зони Всесвіту. Верхня його частина – небесне царство, середня – земне, нижня – підземне царство. Каббала також розглядає “Древо життя”, вважаючи, що це – ключ до розгадки Старого й Нового Заповітів. Каббалісти вважають його символом філософського зростання, емблемою самої людини, її прагненням до вищого життя.

Які ж зображення птахів, рослин і тварин символізують культові та ритуальні предмети з колекції музею? Акація, різновидом якої є акантове дерево, є емблемою весняного рівнодення й “ежегодного воскреснення сонячного Божества” [6]. Акація, або акант, набуває значення символу чистоти, людського безсмертя і відродження. Це стародавня та шанована емблема ритуальних церемоній. Акант був священним не тільки в євреїв, а й у арабів. Він має символічний характер і в масонів. З гілки акації було зроблено “терновий вінок” Ісусу Христу. “Венец Христов из проповедей недельных али из цветов рожаных сплетеный” [7]. У колекції музею листя аканта (акації) зображено на коронах (інв. №№ ДМ–7263, 1038, 1027, 1037), і на торашилдах (ДМ–2128, 2073, 2110, 7416, 6669).

Відомий український учений Г. Г. Павлуцький вважає, що Схід вплинув на мистецтво та культуру України починаючи з X ст., й, що зображення і квітів і гілок на саркофагах, в архітектурі, у виробках із слонової кістки схожий з орнаментами у вишиванках та розписах українських хат. У цьому плані він вважав дуже цікавим орнамент Софії Київської. Пересопницьке Євангеліє (1556 р.) мало “орнамент в рамке вокруг изображения евангелиста Марка расходящимися сплетениями из акантовых ветвей” [8].

Часто символічним зображенням був гранат. Він є на короні (інв. № ДМ–7262), указці (ДМ–7339), на бсамімах (ДМ–7386, 7383, 7390). Маючи на увазі велику кількість у ньому зернят, можна припустити, що цей фрукт символізував плодovitість. Рабини пояснюють його наявність ще й так: “Каждый иудей должен быть полон добрых дел, как гранат зёрнами” [9]. Але найпоширенішим зображенням були виноградна лоза і гроно винограду. Цей символ зображено на коронах (інв. №№ ДМ–1038, 2291), торашилдах (ДМ–2110, 2124, 2121), рімонімах (ДМ–2016), бсамімі (ДМ–7371). Вираз з Біблії “каждый иудей под своей виноградной лозой и каждый еврей под своей фиговой пальмой” [10] є символом мирного часу та втіхи. В християн – це кров Христа. Вони вживають виноград під час Святого причастя, тому що Христос – казав: “Я есмь вино”, “Я есмь истинная виноградная лоза ...” (Євангеліє від Іоанна, розділ XV 1, 4, 5). Як декор і символ виноградна лоза й гроно винограду в Україні заслуговують особливої уваги. Цей мотив у тисячах варіантів зустрічається в християнстві. Його зображено на стінах Києво-Печерської Лаври, на стрітенському притворі

Софії Київської, на хрестах, даросховищах, церковному інвентарі.

Сонце в іудеїв ототожнювалося з шишками сосни, хмелю та соняшником. У колекції музею соснову шишку зображено на коронах (інв. № ДМ-1035, 1037), шишку хмелю – на коронах (ДМ-2281, 2282) й на бсамімі (ДМ-2248), соняшник – на бсамімах (ДМ-2249, 2248, 7387) і на торашилді (ДМ-2124).

Проживаючи в Україні, єврейські майстри використовували її орнамент. До нього відноситься мальва – різновид троянди – одного з найпоширеніших міфологічних образів. З найдавніших часів троянда одержала повний набір символічного значення – чистоти, краси, досконалості, витонченості, мудрості тощо. Іноді – це символ кохання та краси, а в єврейській літературі вона часто виступає як мотив єднання. Навіть її колір і кількість пелюстків у ній мають символічний характер. Червоний колір – це кров, пролита під час розп'яття Христа, серцевина – духовне золото, що приховане в людській природі. Кількість пелюсток, що дорівнює десяти, – це піфагорове досконале число. У колекції музею є корони, прикрашені пелюстками й плодами троянди (інв. № ДМ-2281, 2282, 1031, 2291).

Інтерес представляє і зображення маку в коронах (інв. № ДМ-2281, 1035, 1031). Це символ плодючості в зв'язку з великою кількістю зернят у головках рослини. Його ще називають квітками ангелів. Але сутність самої квітки полягає в її формі: чотири пелюстки утворюють хрест. У християнській релігії маки неначе ростуть на крові розп'ятого Христа та являють собою символ безневинно пролитої крові. Можливо, цей міф і породив звичай прикрашати маками стіни храмів у день зшестя Святого Духа. Оскільки в смерті Ісуса Христа вже є заповіт Воскресіння, то віруючі моляться не загиблому, а воскреслому, що подолав смерть.

Дерево лавра у колекції музею зображено на коронах (інв. №№ ДМ-1027, 1030), торашилді (інв. ДМ-7430), бсамімі (інв. ДМ-7388) та хануках (ДМ-7275, 7276). В період Римської Імперії лавр означав символ могутності, перемоги, миру. Лаврові вінки були винагородою. Звідси й пішло слово “лауреат”.

Дуб представлено на коронах (інв. №№ ДМ-2291, 7259), на бсамімах (ДМ-7383, 7390, 2249), рімонімах (ДМ-2252, 2263) і торашилдах (ДМ-2073, 7428). Дуб – це символ могутності, сили та печалі. У Біблії згадуються “дуб чародіїв” і “дуб печалі”, під якими проводилися заклинання, а ізраїльтяни ховали знатних осіб.

В колекції музею є бсамім у вигляді яйця (інв. № ДМ-7373). В євреїв останнє було одним з предметів релігійного ритуалу. Під час Песах (Пасхи) вони ставили зварене круто яйце, що символізувало єгипетське рабство. Помираючому єврею рабини мазали ним очі. Вважається, що християни запозичили у євреїв образ “яйця”. Вони також пов'язували його із святом Пасхи. Церква

затвердила звичай освячувати яйця в цей день. У стародавні часи свято носило назву “Пасхи яйця”. Червоний колір символізував колір крові Христа. За ассірово-вавилонським міфом, величезне яйце було покладено в ріку Євфрат й висиджено голубом, а за українською легендою, його зніс півень – проповідник миру на землі, провісник Божої волі, символ сонця, посол Божий. Зображення півня у колекції музею є на торашилді (інв. № ДМ–2073), а його стилізованого дзьоба – на бсамімах (інв. № ДМ–7355, 7364, 7357, 2079).

Відомо, що багато релігійних та філософських систем з увагою ставилися до символічних зображень птахів. Тому і виникло питання: “Що було раніше й що дало початок – яйце чи птиця?”. Улюбленим птахом у євреїв є голуб. Це символ душі, посланець Божої волі, образ спокутування. Згідно з міфологією, він розкриває ворота до раю, символізує добру звістку. В колекції музею голуба зображено на короні (інв. № ДМ–2242), на рімонімах (ДМ–2262, 2263), та на указці (ДМ–7339).

Почесне місце посідає й образ орла, як образ людської душі, що лине із зверненням до Бога. Це найулюбленіший за часів середньовіччя символ мужності, сміливості, оновлення. Він символізує євангеліста Іоанна, вшановується всіма країнами Європи і Сходу. Орнамент з його зображенням зустрічається на пам’ятках прикладного мистецтва всіх епох. У колекції музею орла зображено на коронах (інв. № ДМ–7263, 1037, 7267, 7237), на торашилдах (ДМ–2099, 2097, 2089, 7428), на яді (ДМ–2005), на бсамімах (ДМ–7382, 7323).

Стовбур “Древа життя” представлено тваринами. Лев – цар тваринного світу, володар, символ пильності, могутності, сили, влади та величності. В колекції є зображення лева на коронах (інв. №№ ДМ–7262, 2281, 2282, 1035), на торашилдах (ДМ–2099, 2124) і на ядах (ДМ–2143, 2051).

Однорог – фантастична тварина. Це найпоетичніший образ краси, цнотливості. Про нього йдеться у Біблії як про швидку й міцну тварину. В колекції він зображений на короні (інв. №№ ДМ–2291), на торашилдах (ДМ–2120, 2121) та на келихах (ДМ–7330, 7334).

Бик – емблема землі, матеріального світу, що містить у собі внутрішнє духовне начало. Євреї вважають образ останнього релігійним символом. Вони ховали його в стародавні часи з почеснями, муміфікуючи тіло. Образ бика був символом родючості. У Второзаконні Мойсей, умираючи, благословив дванадцять колін ізраїлевих, привласнюючи їм ім’я “первородного тельця” первістку Йосипу-Єфраїму. В колекції бика зображено на торашилдах (інв. №№ ДМ–2124, 2106, 2089).

Культові предмети її прикрашені й іншими тваринами. До них відносяться: слон на бсамімі (ДМ–7381), дракон і змія на короні (ДМ–1038) та на бсамімі (ДМ–7300).

Великий інтерес становить символ “риби”, яка у євреїв несе немовби подвійну функцію: активну – коли риба приносить з дна мул, з якого утворюється земля, й пасивну – коли риба служить опорою землі. Згідно з біблійною традицією, рибу одержить Моисей і розділить її з праведними наприкінці світу. В Талмуді Месія позначається як “Дал” – “риба”. У християн образ риби був пов’язаний з образом Ісуса Христа. Він позначався літерами: І, Х, Э, У, Е. У християнстві – це символ раю, таїнство весіль тощо. “Риба” в значенні Христа зробилася наперсною прикрасою християн та позначалася так: “Иисус Христос, Сын Божий, Спаситель, спаси нас”.

Нинішньому ХХІ ст. дуже важко оцінити вплив планет, світил, зірок на науку й релігію античного світу. Біблія свідчить, що стародавні євреї вірили в участь небесних тіл у справах людей. Слово “зодіак” у перекладі з грецької означає “коло тварин”. Пізніше греки та інші народи розділили стрічку зодіака на 12 частин, або на 12 назв тварин. В євреїв астрологічна система виходила з вавілонської “седмиці” богів-планет і виражалася універсальною сімкою – магічним числом, що узгоджувалося із семиденною фазою Місяця. У давнину євреї знали сім планет та дванадцять сузір’їв, які майстри-ювеліри зображали на культових речах. У колекції музею знаки зодіака бачимо на торашидді (ДМ-1089), на короні (ДМ-1031), і на пряжці (ДМ-7398).

Каббалісти в “Книзі Творіння” почали застосовувати літери у вигляді чисел для розкриття таємниці між людиною (малий Всесвіт) та великим Всесвітом, або небесними сферами. В Книзі сказано, що Бог “выбрал три согласных Н, І, У из простых букв – тайна, относящаяся к “трём матерям”, или воздуху, воде и огню. Он запечатал их Духом Святым и тем самым запечатал Вселенную. Он обратился вниз и запечатал бездну Н, І, У. Эти “три матери” заключают в себе великую тайну... Матери породили отцов, и те дали начало поколениям. Три матери во Вселенной. Небеса были созданы из первородного огня, земля – из первородной воды и атмосфера – из первородного духа, который установил равновесие между ними. Так появились три вещи ...” [10].

Символічне значення “трёх матерей” – це чаша правоти, провини й закону між ними. Такий символізм характерний і при розгляді Зірки Давида. Вона складається з трьох рівновеликих перехрещених один з одним трикутників, покладених один на другий. Нижній трикутник – світлий, повернутий вниз. Він представлений планетами Сатурном, Місяцем та Юпітером – це жіноча енергія, символ води. Верхній трикутник – темний, повернений догори. Це – Венера, Меркурій і Марс – символ чоловічої енергії, або символ вогню. Об’єднання двох начал – чоловічого й жіночого – народжує третю силу. Рівноправ’я всіх трьох сил символізує єднання батьківської та материнської енергії в створенні Всесвіту. Ці “три материнських” літери повітря, води і вог-

ню зображені на двох трикутниках у формі зірки, були названі “Зірка Давида”. Це символ духовного й матеріального Всесвіту, пов’язані в природі людської істоти. У колекції “Зірку Давида” зображено на золотому перстні (ДМЦ–1804). Шестикутна зірка – це емблема сучасного державного прапора країни. Вона носить ім’я ізраїльського царя Давида, від племені якого, за Євангелієм, судилося було вийти Ісусу Христу.

В колекції музею є також зображення “Десяти заповідей”, які знаходимо на торашилдах [інв. №№ ДМ–2124, 6669, 2088, 7426 та 2128]. Легенда про “Десять заповідей” приписується пророку Мойсею, котрий, згідно з Біблією, на вершині гори Сінай одержав від Єгови дві кам’яні скрижалі, на яких пальцем самого Бога вони були написані Ізраїлеві.

Аналіз деяких символів, зображених на предметах колекції, показує, що вони сягають глибин буття людського суспільства, що зумовлює взаємовплив культур двох народів й їхніх релігій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біблія або книга Святого письма Старого і Нового Заповіту. Із мови давньоєврейської на українську наново перекладена. Всесоюзный Совет евангельских христиан-баптистов. – М., 1990. – С. 589.
2. Канцедикас А., Волковинская С., Романовская Т. Шедевры еврейского искусства. Серебро. – М., 1992. – С. 367.
3. З’єв бен Шимон Халеви. Каббала. Традиция тайного знания. Пер. с англ. – Лондон., 1973. – С. 34.
4. Біблія або книга Святого письма Старого і Нового Заповіту... – С. 83.
5. Мэнли П. Холл. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровской символической философии. Интерпретация Секретных учений, скрытых за ритуалами, аллегориями и мистериями всех времён. – Новосибирск., 1992. – С. 420.
6. Философский лексикон. – Т. 1. – К., 1857. – С. 45.
7. Шероцкий К. Очерки по истории декоративного искусства Украины. – Т. 1. – Художественное убранство дома в прошлом и настоящем. – К., 1914. – С. 153.
8. Искусство. Живопись. Графика. Художественная печать. – К., 1914. – С. 13.
9. Канцедикас А., Волковинская Е., Романовская Т. – С. 367.
10. Мэнли П. Холл. – С. 420.